

ИБРОҲИМ РАҲИМ

АҲМАД
ФАРҒОНИЙ

(Ҳикоялар, драмалар, киносценарий)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2000

АҲМАД ФАРҒОНИЙНИНГ ЁШЛИГИ

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

Аҳмад Ибн Муҳаммад — Ёш Аҳмад Фарғоний
Муҳаммад — унинг отаси
Момо — Аҳмаднинг онаси
Устоз — Мунажжим
Парчиной — Унинг қизи
Мударрис — Мактаб муаллими
Юнон — Файласуф олим
Лойихачи — Мақбара лойихачилар
Баттол — Аҳмаднинг синфдоши
Сатимқарвон — Унинг отаси
Миршаб
Тарихчи
Дариссалом вакили
I сайёҳ
II сайёҳ
Хизматчи
Мактаб болалари
Халиф
Аҳмад Фарғоний руҳи

Воқеа шу кунларда бошланиб, араб халифалиги ҳукм сурғон Кубо (*Куба*),
Марвада юз беради.

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Болаларнинг жарангдор шовкин-сурони билан парда очилади. Қува шаҳристони тепалигида шўх болалар тўп тепиб ўйнамоқдалар.

Бир неча бола тепаликнинг хароба деворларидан нималарнидир топиб келиб, ўйинчи болаларга кўз-кўз қиладилар.

Б а қ а л о қ б о л а — Танга топдим. Жуда антиқа! Шаклида подшо сурати бор экан...

Н о в ч а б о л а — Ўшаям антиқами? Мана меники антиқа!..

Болалар уни ўраб оладилар.

— Қаний?

— Манам кўрай... Қаердан топдинг?

— Қидирсанг топасан. Тўлиб ётибди.

Болалар гуриллаб ўша томонга чопадилар.

Болаларни сеҳрли овоз тўхтатади.

С е ҳ р л и о в о з — Бу азиз тупрокдин қўлингни торт!.. Оёғингни торт!.. Торт!..

Болалар турган жойларида ханг-манг қотадилар.

С е ҳ р л и о в о з — Оёғинг остида азизу авлиёлар, подишоҳлару ҳоконлар ётурлар... Ётурлар...

Сахнага асбоб-ускуна кўтарган икки лойихачи, қурувчи кириб келади. Ҳазилкашроқ кўринган Лойихачи болаларга ўшқиради.

Л о й и ҳ а ч и — Қани, марш! Тарқалинглар!.. Бу ерга энди қуруқ қўл билан эмас, бир қучоқ гул кўтариб келасизлар.

Б а қ а л о қ б о л а — Қачон?

Л о й и ҳ а ч и — Кеч кузда. Анор пишганда.

Болалар уни ўраб олиб қий-чув сўрай кетадилар:

Н о в ч а б о л а — Тоға! Бу ерда нима қурасизлар?

Л о й и ҳ а ч и — Мақбара...

Бақалоқ бола — Кимга мақбара?

Лойиҳачи — Оламнинг ёруғ юлдузи бўлган инсон мақбараси шу ерга қурилади. Танийсизларми?

Болалар чуғурлашиб бир бировларига қарайдилар.

Новча бола — У киши ким бўладилар?

Бақалоқ бола — Авлиёми, подишоми, шу жойда ўтганлардан бири, улуғи бўлса керак-да, а, тоға?

Лойиҳачи — Юртдошингиз бўлмиш бу улуғ зотни билмайсизларми? Мақтабда ҳам эшитмаганмисизлар?

Бақалоқ бола — Муаллимларнинг ўзлари ҳам билмайдилар, билишса айтишарди...

Новча бола — Ўзингиз айта қолинг, жон тоға?

Лойиҳачи — Бўлмаса манави топишмоқларга жавоб беринглар. Жавобини топсаларингиз бу мақбара кимга ва нима учун қурилаётганини осонгина билиб оласизлар.

Болалар чувирлашиб кетади.

— Қандай топишмоқ?

— Айта қолинг!

Лойиҳачи — Яхшилаб қулоқ солинглар. Американи кимнинг калити билан очганлар?

Болалар ҳайрон бўлишиб, елка қисиб, қош чимириб, лабораторини бурадилар.

Новча бола — Американи калит билан очиб бўларканми?

Бақалоқ бола — Калит билан эмасдур. Топишмоқ деяпдилар-ку. Ўшанга яқинроғини айтинг, тоға.

Лойиҳачи — Масалан, Ерни ким юмалоқ қилган?

Болалар ҳайрон бўлиб чувиллашади.

Новча бола — Ўзи бўлгандир-да...

Бақалоқ бола — Биламиз. Худо шундоқ яратган.

Новча бола — Жинни бўлдингми, Худога Қувада мақбара қуришармиди, а, тоға?

Болалар — Ўзингиз айта қолинг, тоға!

Лойиҳачи — Топишга осон қилиб айтаман. Ернинг қомати юм-юмалоқ, деб дунёда энг биринчи ким айтган? Яхшилаб ўйланглар. Ундан кейин Ой куйишию Қуёш тугилишини олдиндан ким башорат этган? Қани, топинглар-чи.

Болалар ўйланиб қоладилар.

Н о в ч а б о л а — Топишмоқларнинг ҳаммасини айтинг, ўйлаб-ўйлаб, бир йўла жавоб қиламиз.

Л о й и ҳ а ч и — Бўпти. Куёш соати ясаб, сув тарозуси қурган, минглаб юлдузни ўлчаб чиққан фалакиёт ҳисобдони ким? Яна савол: дунёда биринчи бўлиб километр, кубометр ўлчовини ким яратган? Арабистонда бир эмас, икки Расадхонани ким қурган? Тагин биттаси: «Нилометр» Нима? Уни ким, нима учун ва қаерда қурган? Охирги топишмоқ: «Самовий ҳаракатлар ва умум илмий нужум китоби» деб ном олган ва фалакиёт илмига асос солган асарнинг мумтоз муаллифи ким?

Болалар чувиллашиб кетади.

Н о в ч а б о л а — Ҳех, ҳе, бу топишмоқларни олимлару профессорлар ҳам тополмайдилар. Бизи калла академия эмас-ку!

Б а қ а л о қ б о л а — Ўзингиз айта қолинг, жон тоғажон.

(Болалар чувиллашиб) Айта қолинг!..

Л о й и ҳ а ч и — Ул зотнинг исми Аҳмад, отасининг номи Муҳаммад, таҳаллуси Аҳмад Фарғоний, Оврўпада, Ал-Фраганус дейдурлар.

Н о в ч а б о л а — Шу ерда туғилган эканми?

Л о й и ҳ а ч и — *(Болаларга бармоғи билан кўрсатади)*. Аҳмад Фарғоний ҳув анави жойда, шундоқ пастда, ана шу кўқдарвоза ҳовлисинда туғилган эканлар...

Болалар ўша томонга югуриб кетади.

Иккинчи кўриниш

Аҳмад Фарғоний туғилган уйда Аҳмаднинг онаси Момочок тикиб ўтирибди. Дарахтзор ҳовлига қараган дераза ойнаси олдида ёшгина Аҳмад тоғлар орқасидан аста кўтарилиб чиқаётган ва ҳовлидаги ҳурмо дарахти баргларига олтин тангалар сочиб турган ҳилол қуёшни томоша қилади-да, волидасига таъзим қилиб, супага чўкка тушиб ўтиради.

А х м а д — Момо, а, момо! Бир гап сўрасам рухсатму а, Моможон?

М о м о — *(Аҳмадга табассум қилади)*. Сўранг, кўзичоғим. Рухсат.

А х м а д — *(Аста гап бошлайди)*. Куёш бола кеча ҳам тоғ орқасидан ўрмалаб чиқиб, хурмомиз япроқлари-

га тангалар ташлаган эди. Бугун ҳам худди шундоқ қилди. Нега, а, момо? Қуёш бола кечаси ўша жойда ухлайдиларму, а, моможон?

М о м о — Оллохнинг иродаси бу, кўзичоғим. Ҳар куни шу бўлур такрор.

Она чок тикиб ўтиради.

Аҳмад ташқарига чиқиб яна қайтиб киради-да, салом таъзим бажо қилгач, гап сўрамоқчи бўлиб оғиз ўнглайди, буни тушунган онаси ундан олдин савол ташлайди:

М о м о — Сўрай қолинг; кўзичоғим, яна қандай жумбоқ топиб келдингиз? Қулоғим сизда.

А х м а д — Айбга буюрмасинлар, Момо, яна бир сўровим бор. Қуёш бугун ҳам минора орқасига яшириниб олувди, теварак-атроф қизариб кетди. Ҳаммаёқ қон бўп қолди. Нега шундоқ бўлдийкин, а, моможон?

М о м о — *(Чок ишини тўхтатиб)*. Ҳамма нарса Оллохнинг амри билан бўладур, кўзичоғим. Қизарган қон эмас, уни шўъла дейдурлар.

А х м а д — Юлдузлар-чи? Кеча пичасини сановдим, қолганини бугун санаб саноғига етолмадим. Ҳаммаси бўлиб осмонда нечта юлдуз бор? Нега аларнинг бири чакнайди, бошқалари милтиллайди?

М о м о — Муаллим, мударрисдан сўрамадингизму?

А х м а д — Сўрасам, бу сабоқни кейин ўтамиз дейишди, болалар эса, сочинг нечталигини санадинг-ку. Буни ҳам ўзинг санаб ол, деб мазахлашди.

М о м о — Ундай бўлса, мунажжимга боринг, кўзичоғим. Ул зотни ҳамма Устоз дейди. Ул мавлоно сизга ҳам устозлик қилсинлар. Падари бузрукворингиз ул зот бирлан ўзлари гаплашиб қўюрлар.

А х м а д — *(Қўл қовуштириб таъзим қилади)*. Қуллук!.

Баттол киради.

Б а т т о л — Аҳмад!

А х м а д — Лаббай! Ассалому алайкум Баттол оғайни.

Б а т т о л — Биз билан бирга бўл, Аҳмад. Биз Қоровул тепага пойгага кетаяпмиз.

А х м а д — Узурим бор. Авф этгайсизлар.

Б а т т о л — *(Пичинг оҳангида)*. Устозингга бораёпсанму? Ўқийвериб каллаварам бўп қолмагин тагин. *(Гапи Аҳмадга ёқмаганини сезгач, ўзгаради)*. Ха, бугунча майли, эртага даста ўйнаймиз. Устозингни қизини

ҳам бошлаб бор. (*Пўнисага ўтади*). Бу гал ҳам келманг, ўзингдан кўр!..

У ғойиб бўлади.

Аҳмад кўчага отланаётганида мунажжимнинг кизи келиб қолади, Аҳмад хурсанд бўлиб кетади.

А х м а д — Ассалому алайкум Парчиной. Не юмушлар бирдан қайларга борурсиз?

П а р ч и н о й — (*Ойдек тўлиб, қоп-қора кўзларини пориллатиб*). Заргарликка борурман. Буюртмамиз бор эрди. Ўлда Сизга учраб ўтишни буюрдилар.

А х м а д — Заргарликкача ҳамроҳингиз бўлайинму, кўмагим зарур бўлиб қолгусидир.

П а р ч и н о й — Ташаккур. Ҳозир бу ерга Устоз келадурлар.

А х м а д — (*Соатга қарагандай қуёшга кўз ташлаб олади-да, шошилади*). Вақт яқинлаб қолибдур.

Парчиной чиқиб кетади.

Мунажжим Устоз китоблар қўлтиқлаб келади. Унга пешвоз чиққан Аҳмад эҳтиром бажо қилади.

А х м а д — Ассалому алайкум, Устоз ҳазратлари!..

У с т о з — Ва алайкум ассалом! (*Суна тўрига ўтиради*). Ўғлон Аҳмад ибн Муҳаммад ўзлари ҳам ўтирсинлар. Сабокларни битирдингиз-му?

А х м а д — (*Чўкка тушиб ўтиргач, мулойимгина сўрайди*). Айбга буюрмасинлар, Устоз ҳазратлари. Осмонда неча юлдуз бор? Шунингиздин сўрагум келди.

У с т о з — (*Ўйланиб тургач, мулойимгина жавоб қилади*). Ажиб жумбоқ ташладингиз, Аҳмад ибн Муҳаммад ўғлон. Ҳазрат аллома Батлимус ҳам аларнинг аниқ саноғига етолмаганлар. Аммо «Ал-мажастий» китобларида тахмину жумбоқлар мавжуд.

А х м а д — Ул ҳазратнинг «Ал-мажастий» номли китобларини ўқиёлмадим. Бизнинг кутубхонада Батлимус ҳазратларининг асосий китоби йўқ экан. Умидим Сиздан...

У с т о з — Шаъмангизни тушундим, Аҳмад ибн Муҳаммад. Аларни Сизга ўзим олиб келдим. Шартим шулки, китобларни шу ерда ўқиб, ўзимга қайтариб берурсиз. Мен мачитдан қайтаримда яна кирурмен.

А х м а д — Иншооллоҳ шундай қилурмен. (*устоз чиқиб кетаётганида илтижо қилади*). Яна бир лўкмага рухсат сўрафайман, Устоз ҳазратлари.

У с т о з — Гапирсинлар, ўғлон ибн Муҳаммад.

А х м а д — Батлимус ҳазратларининг бир шеvasини тушунмадим.

У с т о з — Хўш, нима экан?

А х м а д — Ҳазрат Батлимус «Ер бир жойда қотиб қолган жисмдур. Ва ул ҳеч қаёнга силжимайдур» дебдурлар. Нега бўлмаса Ер қимирлаб зилзила ҳосил қиладур?

У с т о з — Бу сирни Оллоҳдан бошқа бандаси ҳануз англаганича йўқ. Балки Сизларнинг авлодингиз бу сирни оламга ошқор қилурлар...

Устоз чиқиб кетади.

А х м а д — Момо, Сиз ётиб дам олинг, мен Устоз келтирган китобларни кўриб қўяй, уларни эртага қайтаришим керак.

М о м о — Сиз ҳам узоқ ўтириб қолманг, кўзичоғим, эртага ҳам кун бор.

Ичкарига кириб кетади.

А х м а д — Хўп бўладур.

Аҳмад берилиб китоб ўқишга тушади. Китоб варақларида унинг кўзига нималардир кўринади ва кўзига кўринган ходисаларни овоз чиқариб гапира бошлади.

— Қаёққа? Ана бир гала юлдузларни бошлаб юрган тўлин ой ҳамсояларидин ажралиб, куёш атрофида айланиб юраркан, унинг гирдобига тушди, бундин жаҳли чиққан куёш уни нарига ҳайдамоқ учунми, ойга ўт пуркай бошлади. Хей, оймомо, қоч, куйиб кетасан! Тезроқ қоч, ёниб кетасан! Қоч! қоч!

М о м о — Нима бўлди, кўзичоғим?

А х м а д — Ой куйиши керак. Ҳозир ой куяди... Ие, ана — осмон тунт. Кўкдан қўланса хид думоғимга қиряпти. Чикинг, момо, кўкни бир томошо қилинг-чи...

М о м о — Ўзингиз ўз кўзингиз бирлан кўрдингму?

А х м а д — Варақлар устида, ҳарфлар орасинда кўриняпти... Сиз осмонга қаранг.

М о м о — Чиқайинчи... *(тезда қайтиб киради)*. Ҳеч нарса кўринмайдур.

А х м а д — Тагин чиқинг, энди куяди.

М о м о — *(ташқарига чиқадую қайтади)*. Башпирингиз рост, кўзичоғим. Ҳозир падарибузрукворингизни чақириб чиқадурмен.

Эр-хотин бошлашиб ҳовлига чиқишади.

М у х а м м а д — Ой куйяпти? *(Озон чақириб юборади)*.

М о м о — (Калима келтиради) Ло илохо иллоллох.

Шу пайт мачит сўфисининг озони эшитилади... Сўнгра кўни-кўшнилар томларга чиқиб, домбра, жом, тунука чала бошлайдилар.

Эр-хотин ичкарига қайтиб киради.

М у х а м м а д — Кўчага қачон чиқдингиз, ўғлон?

А х м а д — Жойимдин жилғоним йўқ.

М у х а м м а д — Ойнинг куйишини қайдин кўрдингиз?

А х м а д — Кўзимга кўринди. Китоб варақларинда кўрдим. Жуда қизик...

М у х а м м а д — Қани, қани, сўйлайверинг, ўғлон.

А х м а д — Қизик бир ажойиботни кўрдим. Бир ҳафта бурун мана шу ойни яримта нондай кўрувдим. Кеча юм-юмалоқ, оппоқ эди. Бугунгиси ана бундоқ, нима учун, а момо? Нега шундақа бўлади, а, моможон?

М о м о — (Муҳаммадга). Дадаси, бу чечан ўғлонингизга сира гап топиб беролмайман, сўрагани сўраган. Бу нима? У нима? Нега ундоқ? Нимага бундоқ? деявриб гангитиб юбораяпти мени.

А х м а д — Билгим келаверса нима қилай, сўрайман-да. Билишим керак-да. Кечаги оппоқ ой нега бугун саполга айланди, а? Падари бузрукворим, бирор қонуниятни бордирки, шундоқдур-да.

М у х а м м а д — (Ўйлаб олгач). Ибодатхонада юнон олими бор. Ул зот осмонда учган, ер остида гимирлаган нарсаларнинг қонуниятини биладур. Афлотуншунос файласўф. Қонуниятларини ўшал зотдин сўраймиз.

Миршаб киради.

М и р ш а б — (Муҳаммадга). Ясама худойинг бирлан тилисмонинг қаерда?

М у х а м м а д — Алҳамдулиллох мажусий эмас, му-сулмондурмиз. Мабудаю тилисмонди сояси ҳам йўқ бизда.

М и р ш а б — Бўлмаса ойни нима бирлан куйдирдинг? Маъбуданг нола қилиб, тилисмонинг каромат кўрсатғон эмишқу!

М у х а м м а д — Ўлимдин хабарим бор, аммо бу ишдин хабарим йўқ. Қаранг, уйимиз очиқ.

Миршаб уйни тинтиб чиқади.

М и р ш а б — Аҳмад ибн Муҳаммад ким?

А х м а д. Мен...

М и р ш а б — (Ҳайрон бўлиб). Сенму? Ҳали

сиргарлик қилдингму? Ой куйишини қайдин билдинг,
тирранча?

А х м а д — Афлотундин билдим. Билиш назариясини
ўқиб ўтириб эдим. Табиат ҳодисаси юз берди... Ақл бирлан
фалак ахисқини ҳам билиш мумкин, дебдур ул устоз.

Миршаб елкасини қисиб, чиқиб кетади.

А х м а д — (*Отасига*). Борамизму?

М у ҳ а м м а д — Олдимга туш!

Чиқиб кетадилар.

Учинчи кўриниш

Кундуз куни. Ибодатхонанинг қоронғи чиллахонасида
юнон уламиси шаъм ёқиб ўтирибди.

Муҳаммад, Аҳмад киради.

Ю н о н — Хуш келибсизлар, мусулмон биродарлар.
Каминага қандай хизмат буюргайсизлар?

М у ҳ а м м а д — (*Аҳмадни кўрсатиб*). Шул
ўрлонга қадимги юнон файласўфиясидан сабоқ берсан-
гиз, деб ўтиниб келдик.

Ю н о н — Бош устига, жаноблар. (*Отасидан
сўрайди*). Ўғлонингиз юнонча биладурму?

А х м а д — Оз-моз билурман. Тарихингизни юнон
тилинда ўқидим. Қадимги юнон фалсафасидан чала-чул-
па хабарим бор. Афлотун бирлан Арасту китобларидин
яримта-юримтасинигина топдим.

Ю н о н — (*Афсусланиб*). Босқинчилар куйдириб
юборишган. Ўғлон, сиз ўқишни ва шунча тилларни қай-
дин ўргандингиз?

А х м а д — Ўқиш, ёзишни волидаи қблағохим
ўргатдилар.

М у ҳ а м м а д — (*ганга аралашиб*). Тилларга
тилчи муаллим ёлладик. Ўғлоннинг зеҳни тез, бир бор
эшитганини қуймоқ қилиб оладур.

Ю н о н — Афлотун, Арастунинг ёшлигига ўхшар
экан, бу ўғлоннинг болалиги.

А х м а д — Арасту ўз устози Афлотунни танқид
қилибдур. Асосини англамай хайрондурмен... Исботини
ўқий олмадим. Сизда ҳамма китоблари бор эрмуш. Ки-
тоб қарамай ҳам айтиб берурмушсиз. Сизнинг сабоқла-
рингизга мухтождурмен.

Ю н о н — (Аҳмадга ҳайрихоҳлик билан боқадиди-да, ижобий жавоб қилади). Сиздай ёш истеъдодга эшикларим очик. Ҳафтада бир чоршанба кунлари кечки ибодатдан кейин учрашурмиз. Илк сабоқни ҳозирдаёқ бошлаймиз.

М у х а м м а д — (Ибодатхонани тарк этаётиб). Кундузги вақтни сўрай қолмадингиз-да, ўғлон?

А х м а д — Кундузи ўзимни вақтим йўқ-да! (Бармоғини бўғзига тақаб) Мана бундоқ!..

Муҳаммад чиқиб кетади.

А х м а д — Нимадин бошлаймиз?

Ю н о н — Нимадин хоҳлайсиз? Балки, сўроқларингиздин бошлармиз.

А х м а д — Сўроқларим жуда кўп-да!

Ю н о н — Демакки, кўп нарса ўқиб улгурибсиз. Яхшики, дастлабки суҳбатга мавзулар тайёр экан.

А х м а д — Бағлимуснинг «ал-Мажастиий» китобининг ярми кутубхонада куйиб кетган экан.

Ю н о н — Афсуски, араб истеълочилари урушда кутубхонага ўт қўйиб юборган эдилар.

А х м а д — Афлотун ила Арастуларнинг китобларини топдим, ёлғон бўлмасин, менга мунажжим Устоз келтириб бердилар.

Ю н о н — Барака топсун!

А х м а д — Сизнингча, Арстокл, бизнингча, Афлотун ҳазратларининг Сизнингча, «Эйдос» бизнингча гоё масаласиндаги фикрларига Сизнингча Арстотел, бизнинг Арасту қарши чиқибдур. Шунинг асосий сабаби нимада, ахир бул зот Афлотуннинг мактабида ўқиғон шогирди эди-ку!

Ю н о н — Қарши чиққани бирлан илохий дунё қарашда Арасту Афлотун устозиндан узоққа кетгани йўқ.

А х м а д — Давлат масаласинда-чи?

Ю н о н — Бу масалада иккиси икки қирғоқда. Масалан, Афлотун идеал давлат назариясини ёқлаган. Арасту эса уч тоифа халқнинг ўртачаси ҳокимлик қилсун, юқориси ҳам эмас, тубани ҳам эмас, дейдур.

А х м а д — Ҳаддин ташқари демократия ҳам керак эмас! дебдур, ул ҳазрат.

Ю н о н — Баракалло!

А х м а д — Афлотун ҳазратларининг билиш назариясинда қизиқ бир гап бор. Масалан, риёзиётда кўндаланг бўлғон муаммоларни ҳам ақлий йўл бирлан ечиш мумкин, дебдурлар.

Ю н о н — Тўғри, Афлотун бош Китобининг «Билиш назарияси» бобинда риёзиёт объектларини ақлий йўл билан билиш самарали айтилган. Шу китобни Сизга берурмен. Шу ерда ўқиб, жойида қолдириб кетасиз. Андин сўнг, савол-жавоб яна давом этади.

А х м а д — Яна бир саволим бор.

Ю н о н — Марҳамат.

А х м а д — Афлотун ҳазратлари борлиқнинг шакли йўқ. Ул ғоялар туфайли яшайдур. Ҳиссий нарсалар эса, анинг мевасидур, дебдурлар. Бизнинг мударрис ўзи араб. Икки гапнинг бирида ҳиссиётга берилма, кофир бўлурсен, деб турадур. Қайси бири тўғри?

Ю н о н — Бул хусусда ҳам Сизга юнон тилиндаги бир китобни берурмен. Кечаси ўқиб чиққач, қайси бири тўғри эканини ўзингиз билгилайсиз. Маъкулму?

А х м а д — Маъкул, домла ҳазратлари.

Ю н о н — Чоршанба оқшомигача хайр!

А х м а д — Хайр, омон бўлинг.

Чиқиб кетади.

Тўртинчи кўриниш

Шаҳар мактабининг кенг дарсхонасида талабалар девор айлана тахта тўсиқ ортида якандозларда ўтирибдилар. Толибларнинг китоб, дафтар, довоглари ҳам ўша тахта устида.

Тўрда Мударрис. У толибларнинг дафтарларини текшириб ўтирибди. Хамма толибнинг эътибори унга қаратилган.

М у д а р р и с — *(Бир қўлёмани қўлига олиб)*. Толиб Баттол ибн Сатим Карвон!

Б а т т о л — *(ўрнидан туриб, қўл қовуштиради)*. Лаббай, мударрис жаноблари!

М у д а р р и с — Ёзма ишимиз нима, қандай мавзу ва нима хусусинда эрди?

Б а т т о л — Рафи ибн Лойс кўзғалонининг бостирилишинда Маъмун жанобларининг доно хизматлари хусусинда эди.

М у д а р р и с — Бу нима қилиқ? Мақсад буёқда қолиб, синфдошларингизни масхаралаб ёзибдурсиз.

Б а т т о л — Урушларнинг сабабчиларини ёздим-да.

М у д а р р и с — Синфдошингиз Ахмад ибн Муҳаммад энди ўн тўрт — ўн беш ёшдаги нораста қандай қилиб урушлар сабабчиси бўлсун?

Б а т т о л — Ой куйиши худодин бўладур, ул тирранча ой куйишини олдиндан билдим, деб юрибдур. Урушлар ана шу хил кофирларга қарши чиқади-да. Або-Муслим ила Муқанна хусусинда нималар деганидин бе-хабарсизму?

М у д а р р и с — Нималар дебдур?

Б а т т о л — Лойс ўлдирилгон билан ўлмаган эрмуш. Ул зот кабутарга айланиб учиб юрганмуш. Араблар халифасига қарши яна кўзғалон кўтарармуш ахир бир кун...

А х м а д — Ёлгон! Бўхтон! Исботингиз қани? Қани гувоҳинг?

М у д а р р и с — Рост айтадур. Нима бирлан исботлайдурсиз?

Б а т т о л — *(Мударисга)*. Нега мажусийнинг тарафини олурсиз?

А х м а д — Ким мажусий?

Б а т т о л — Сен мажусий. Сен... Сени қараб тур! Ҳали кўчада жиззангни оламан!

М у д а р р и с — Ҳаддингиздин ошманг, Баттол *(унинг дафтарини иргитади)*. Мана шу ахлоқсизлик учун ва ҳозирги беодоблик сабабидин палакқа осилурсиз. Халиф!

М а к т а б х а л и ф и — Лаббай!

М у д а р р и с — *(қўл қовуштириб турган Халифга)*. Танаффусгача палакда осилиб турсун бул беахлоқ!

Халиф Баттолни олиб чиқиб кетади.

А х м а д — Менинг дафтаримни ҳам кўрдингизму?

М у д а р р и с — *(Дафтарини варақлаб, елкасини қисади, юзи тиришади)*. Ахмад ибн Муҳаммад!

А х м а д — Лаббай, Устоз!

М у д а р р и с — Сира тушунмаяпман. Нималарни ёздингиз? Масаламиз тарихдан эди. Жайхун ва Сайхун атрофиндаги урушлар, кўзғалонлар ва анинг оқибати масаласинда эди. Сиз бул масалани риёзиёт йўлинда ечибсиз. Бу ёзувлар араб ҳисоблашига ҳам зид-ку!

А х м а д — Теппасидагиси Римча... Ўртасидаги арабча, якуни Ҳинд ҳисобида...

М у д а р р и с — Нима учун деб сўраяпман.

А х м а д — Илми риёзийни фалсафий фикрда

Ўзимча бир тадқиқ қилиб кўрдим. Рим ва ҳинд ҳисоблаш усуллари бирлан сал-пал танишиб эдим, қизиқиб қолдим Устоз. Шул бир мисолни уч усулда машқ қилиб кўрдим.

М у д а р р и с — *(Дафтарини қўлига беради).*
Ўзингиз англaтинг буларингизни менга!

А х м а д — *(Дафтарни қўлига олиб, баён этади).*
Арабча ечим яъни сўзлар билан ҳисоблаганимда бир тахта қоғозга сирмади. Римча ёзув ҳисобида ҳам ёқмади. Негаки, уч сон учун учта алиф ёзиладур. Андин уёғи Хитой ҳарфлари яъни йероглифларига ўхшаб беўхшов кўринадур. У ҳам чўзилиб кетаркан. Ҳинд рақамлари менга маъқул тушди.

М у д а р р и с — Нимаси маъқул?

А х м а д — Рақамлари маъқул. Ихчам ва содда. Аммо анинг паёнига етганим йўқ. Насиб қилса, ҳинд ҳисобини ўрганурмен, иншоолло!

М у д а р р и с — Ҳай, ҳай, Аҳмад ибн Муҳаммад, зинхор, зинхор бул ишни унутинг. Сиз будда дини тарғиботчиси бўлиб, айбланурсиз. Арабларнинг гурзуси Кубода не-не будда ибодатхоналарию не-не маъбудаларни вайрон қилмади. Сизнинг бул ёш бошингиз ўшал маъбудалардай чил-чил синади-ку!

А х м а д — Мен андин наридурмен.

М у д а р р и с — Мана бу ёзма ишингиз-чи!.. Осмонга қараб, ойға пол очганингиз-чи...

А х м а д — Бул ишда мен Афлотуннинг билиш усули, яъний бутунни қисмларга бўлиш ва қисмларни яна бутунга айлантириш усули билан ишладим. Искандар Зулқарнайнинг тарбиячиси бўлгон Арасту ҳазратларининг ҳамма масалани, тарих ходисаларини ҳам, ақл билан билиш мумкин, деган кўрсатмасига амал қилдим-да, ўйлаб, ўйлаб, Афлотуннинг бутунни қисмларга бўлиш ва қисмларни яна бутунга айлантириш йўли билан ишладим. Натижаси шундоқ чиқдики, бўлақларга бўлиниб кетган бир бутун Араб халифалиги миллиард динар йўқотибдур. Кейин бўлингонларни қайта бутунлашга ундин ҳам кўп динар кетибдур. Ақл ишлатиб кўрсам ёстиғи қуриғонлар ва шаҳид ўлғонларни ҳеч нарса бирлан баҳолаб бўлмас экан. Андин на қисм ва на бутун ҳосил бўладур. Хулоса ўшал урушларнинг якуни ҳинд рақамида ноль, яъни тешик ҳалқа бўлиб чиқди.

М у д а р р и с — Сиз Лойс тарафиндамусиз? Бундин чиқди Баттол ҳақли эканда.

А х м а д — Йўқ. Мен Маъмун ҳазратларини ёқлай-
дурмен. Ул зот қисмларга булингон бир бутунни туркий-
лар кучи бирлан яна бир бутун қилди. Ул зот ҳақиқий
ғолибдур.

Мударрис лол бўлиб қолади.

Устоз киради.

У с т о з — (Мударрисга). Халифаликдин бир вакил
бирлан икки араб сайёҳи келибдур.

М у д а р р и с — — Мактабимизни кўрмоқчиларму?

У с т о з — Шундай, мударрис жаноблари.

М у д а р р и с — Толибларга озод бериб юборайму?

У с т о з — Энг истеъдодли толибларингиз қолсун.

Меҳмонлар алар бирлан мулоқот қилмоқчидурлар.

М у д а р р и с — (Толибларга). Ҳаммангиз озод!

Болалар чикиб кета бошлайди.

У с т о з — Аҳмад Ибн Муҳаммад қолсун. Менимча,
аларнинг мулоқотиға бул зотдин ўзга номзодимиз
йўқдур.

М у д а р р и с — Ул шогирдингиздин ихлосим
қайтди. Мажусий ихлосиндаги шогирдни халифаликдин
келгон асилзодаларга тавсия қилсак, бурдимиз кетмас-
микин? Аҳмад ибн Муҳаммад «Исёнчи Лойс тирик» деб-
ди. Ул кабутарга айланиб учиб юрибдур. Бу ул яна
араблар зулмиға қарши қўзғалон кўтарур, деб айтгани
эмасму?! Мажусийларни Бағдодда ҳам қирмоқда эмуш-
лар.

У с т о з — (қулади). Афлотуннинг «Жон» ҳақидаги
таълимоти тавсифини кимдур нотўғри талкин қилғонга
ўхшайдур. Бундай янглиш можаролар менинг дарсимда
ҳам бўлиб турадур. Ул толиб қадимий юнон файласуф-
ларини сизу биздин чуқурроқ англайдур.

М у д а р р и с — Асилзода меҳмонлар бундин
ўзгача хабар топсалар-чи?

У с т о з — Ул ҳолатда анинг ўзи доно жавоб қила
билур. Биз ўз шогирдларимиз хусусинда бирор эҳтиёт-
сизлик қилиб қўйишдин тортинайлик.

Уч меҳмон киради.

М у д а р р и с — Хуш келибсиз, азиз меҳмонлар!
Қани ўтирсунлар.

Ўтирадилар.

У с т о з — (мехмонларга). Сиз мўътабарли жанобларга толибларимиз ичиндин фақат Аҳмад ибн Муҳаммадни тавсия қилурмен. Ул зот уч ёшида ўқиш, ёзиш саводини чиқаргон. Беш ёшинда шу мактабга келгон. Ҳозир кўп тилларда мутолаа қила оладур. Қадимги юнон фалсафасини бир олимча биладур. Фалакиёт сирини билишга жуда-жуда қизиқадур. Илми риёзийдин эса ул зотнинг олдида биз мударрислар ҳам зайбдурмиз.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Ўшал толиб бирлан мулоқот қилсак бўлурму?

М у д а р р и с — Бўладур, аммо ул зот киргунича анинг ҳозиргина қўлимга тушган бир тадқиқоти бирлан танишиб олсаларингиз суҳбатга мавзу топилармиди.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Толиб тадқиқоти бирлан, дедингизму?

М у д а р р и с — Янглишғоним йўқ. Ул топиб Афлотун бирлан Арастунинг билиш назарияси асосинда Рим, араб, хинд ҳисоб усулларида, ҳатто биз билмагон рақамлар ишлатиб, риёзийда иншо битибдур. Анинг бу ишига тишим ўтмайди. Мана, ёзувлари...

Мехмонлар ёзувларни қизиқиб кўрадилар.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Бизга ажойиб топилдиқ бўлди-ку, бул толиб. Анчайин олимлар ўйламагон йўлда изланибдур.

Б и р и н ч и с а й ё х — Офарин! Уч халқнинг ҳисоблаш усулига назар ташлабдур.

И к к и н ч и с а й ё х — (Дариссалом вакилига). Сиз танлаётган шогирдларнинг сардори бўладурғон бола топилдиёв...

М у д д а р р и с — Ўзини чақирайму?

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Кирсун!

М у д д а р р и с — (Эшикни очиб). Аҳмад ибн Муҳаммад! Кириг!

Аҳмад киради-да, таъзим қилади.

А х м а д — Ассалому алайкум! Буюрсинлар, азизу фузалоларим!

Д а р и с с а л о м в а к и л и — (Ихлосданми ёки синамоқ учунми) Тавоф дуосини Сиздин эшитгум бор эрди.

А х м а д — (Қиблага юзланиб, дуо бошлайди). Оллоҳим менга берган рискнингдин қаноат бер, уни мен учун баракали қил. Менда йўқ ҳар нарсанинг янада яхшироғини ато қил. Омин!

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — (Унинг илму билимини синамоқ ниятида). Риёзиётда ҳам Кубода сизга тенги йўқ дермушлар. Нималарни яхши билурсиз?

А х м а д — Билмаганларимни айтсам майлиму?

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Марҳамат, толиб, қулогим сизда.

А х м а д — Хисоблашларнинг содда йўлларини тополмаяпман. Яна биттаси илми риёзий формулалари, янгича геометрик шакллар кидиряпман. Жуда қийин бўляпти, ҳазратим. Умидим бор: иншооллоҳ топадурмен.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Мана бу дафтардаги машқларингизни айтурсизму?

А х м а д — Бу машқ риёзий илмда фалсафий изланишларининг биттаси.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Риёзиёт ҳам фалсафага кирадурму?

А х м а д — Афлотун риёзиётни ҳам фалсафий йўл бирлан билса бўладур дебдурлар. Арасту эрса, риёзиёт орқали сабабиятни билса бўлур, дебдурлар. Ана шу фикрларга таяниб кўрдим, азиз фузалоларим.

У с т о з — (Меҳмонларга юзланиб). Суҳбатдин қаноат ҳосилму?

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Шаҳрингиз бизни тасвирий санъати бирлан мафтун этганди. Кейин му-сика... Тор фарёди...

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Бу ерда кўрганлари-мизни Ахсикан, Ўзгану Ўшда ҳам кўрмадик. Кубода қадимги ибодатхоналар иншооти санъати, ажойиб ва гаройиб, нафис ишланган маъбудалару мис, олтин ва кумушдин ишланган ажойиб буюм намуналари санъа-тига маҳлиё-миз.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Кубонинг ҳудуди, боғу бўстони ва оқар сувларию нозик табиати, ҳавоси мусаффолиги, эл маданияти биз кўрган шаҳарлардин устун турадур. Айниқ-са, ёш истеъдодларга бой эркан бу азим шаҳар.

И к к и н ч и с а й ё ҳ — (Аҳмадга). Фалакиётта жуда кизиқар эмишсиз. Сўровларингизга аниқ жавоб топа билаяпсизму?

А х м а д — Чақалоқ эканимда ҳовлида осмонга қараб ётардим. Кечалари ой ила юлдузлар бирлан ўзим-ча гаплашиб чиқардим. Тонгда эса, дарахт орқасидан куёш чиқишини, кеч бўлса минора орқасига беркиниши-ни кузатардим. Ҳозирда ҳам шу аҳвол. Шуларнинг сирини бошимни қотирадур...

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Сирини англаёлдингизму?

А х м а д — Уринаяпман. Китоб кам. Кутубхона кул бўлгон. Умидим катта, иншооллоқ ниятимга эришурмен.
И к к и н ч и с а й ё ҳ — Илоҳо мақсадингизга етинг, Аҳмад ибн Муҳаммад!

Меҳмонлар кўзгаладилар.

Аҳмад кўл қовуштириб, такалүф билан уларни кузатмоқда.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — (Унинг ёнган кўзларига маънодор боқаркан). Ташаккур! Сиз бирлан яна учрашурмиз!

Аҳмад чиқиб кетади.

Бешинчи кўриниш

Аҳмаднинг хонаси. Аҳмад атрофига китобларни ёйиб олиб, патниснинг силлиқ юзасида тахта қоғоз кўйиб турли-туман рақамларни ёзиб, бош қотириб, нималарнингдир ечимини кидирмоқда.

Шу вақт унинг хонасига аста-аста одимлаб шарпасиз Парчиной киради. Унинг орқа томонида туриб олиб, математик машини кузатади.

Бундан беҳабар бўлмиш Аҳмад ўрнидан турмоқчи бўлиб Парчинойнинг оёғини босиб олади.

П а р ч и н о й — Вой! Вой! Оёғим!..

А х м а д — (Орқасида турган Парчинойга) Таажжуб. Осмондан тушдингизму, ердин чиқдингизму? Худди париштага ўхшаб кўриндингиз...

П а р ч и н о й — (Кулимсираб). Сиз ҳаммани ҳам шунақа улуғлаб гапирасиз...

А х м а д — Сиз ўша ҳаммадан бўлаксиз. Хуш келибсиз, Парчиной буюринг, хизмат?

П а р ч и н о й — Ўша Баттол устидин қозига ёки Маъмун ҳазратлари номига шикоят битайлик. Устозингиз шуни маслаҳат кўрдилар.

А х м а д — Оллоҳдин ўзга қози не керак. Ҳаммасини Оллоҳ кўриб турибдурлар-ку!

П а р ч и н о й — Баттолнинг дадаси инсофли инсон экан. Сизни ҳақорат қилғони учун ўғлонини роса калтаклабдур.

А х м а д — Булбулдин каркуноқ туғилибдурда.

П а р ч и н о й — (Аҳмадга). Баттолнинг дадаси Сатимкарвон Богдодга юк жўнатяпти. Анор... Беҳи...

Яхши! Ўтмишда боболаримиз бу ерларнинг қовунини оқ туяларда, олтин кўзачаларда Месопотамияга олиб борур эканлар.

Шу он Баттол киради.

Б а т т о л — (*Парчинойга*). Мен Сизни кидириб юрибмен. Аҳмад, кечаги қилигинг учун хуштопта жиззангни олардим, нозик сафарга кетаяпман-да...

А х м а д — Яхшиликка ёмонлик деб мана шуни айтсалар керак-да. Майли, Сизга даъвойим йўқ. Сафарингиз беҳатар бўлсин!

Б а т т о л — (*Парчинойга*), Мен Сизни уйда кутаман. Бағдодга буюртмангиз бўлса, ҳаммаси мухайё бўлади.

Чиқиб кетади.

П а р ч и н о й — (*Аҳмадга*). Сизни не кунларга солган Баттолни кечириб юбордингиз шекилли...

А х м а д — Ёмонликни яхшилик бирлан енгмоқ маъқул.

П а р ч и н о й — Яхшиликка фаҳми етадиган Баттол эмас-да бу махлуқ.

А х м а д — Ул махлуқ билмаса, Оллоҳ биладур.

П а р ч и н о й — Дадамдин сўрагон китобингизни олиб келдим. Манг.

Китобни бериб чиқиб кетади.

Парчиной келтириб берган китобни ўқиб ўтириб Аҳмад ухлаб қолади ва уйқусида ажойиб туш кўради. Шу пайт эшикдан ота-она киради.

А х м а д — (*Отасига*). Падари бузрукворим! Бояги оқ тулпор қани?

М о м о (*ҳайрон бўлиб турган эрига*) Ўғлонингиз қутлуғ туш кўрганга ўхшайдур.

М у х а м м а д — Қани ўғлон, бу қутлуғ тушингизни гапириб беринг-чи!

А х м а д — Сиз менга оқ тулпор миндирдингиз, мен унда улоқ ўнгариб келдим...

М о м о — (*хурсанд бўлиб*) Оқ отга минганингиз Оллоҳнинг мадади. Бугун улуғ айём кунда айниқса улуғвордир бу.

М у х а м м а д — Пайгамбарларимизнинг таваллуд топган кунлари бу кун!

А х м а д — (*сакраб туриб кетади*) Ие, унутаёзибман! Бугун Жомий мачитда қироатхонлик анжума-

нимиз бор эди. Каминани ҳам ташрифга даъват айлабдурлар.

М о м о — Анжуманга борурмисиз? Тўхтанг. Андек тамадди қилиб олинг. Иссиккина лочира, бир пиёла пишган сут.

Онаизор боласига лаззатли таом келтиради. Аҳмад шошиб-пишиб таомни танавул қилгач, ўрнидан туриб ташқарига равона бўлади.

Шаҳар ҳокимияти чопари киради.

Ч о п а р — Аҳмад ибн Муҳаммад шул уйда яшайдурму?

М о м о — Ҳа, ҳа, шу уйда. Ҳозир ўзи йўқ.

Ч о п а р — Ул зотни Марв шаҳрига, халифалик вакили Маъмун ҳазратлари ҳузурига чорламишлар. Эртадан қолмай етиб борсун. Мана даъватнома...

Чиқиб кетади.

М о м о — (*Даъватномани бағрига босади*). Қўзичокни тушида оқ тулпор мингани ростга айлансун.

Аҳмад келади.

А х м а д — Нималардин хурсандсиз, момо?

М о м о — Маъмун ҳазратларидин даъватнома келибдур Сизга, қўзичовим. Тушингизда оқ отга минғонингиз бежиз бўлмагон кўринадур.

А х м а д — (*Даъватномани ўқигач*). Ўша ёқдин келиб кетган меҳмонларнинг изи-қути ярашдимۇ ёки улуг айём кунинда бахт қуши бошимга қўндимۇ? Борурмен тонг сахардаёқ йўлга равона бўлурмен.

Кўриниш тамом.

Олтинчи кўриниш

Халифалик вазирининг Марвдаги қароргоҳи. Курсида Маъмун, қаршисида Нух Сомон Худод, Аҳмад ибн Сомон худод, Яхё ибн Сомон худод ва олимлар ўтирибдилар. Тантанали маросим кайфияти...

М аъ м у н — Сизларнинг тарих олдидаги хизматларингиз бениҳоя буюқдур. Катта-катта қўшинлар қилолмаган ишни Сиз туркийлар ухдаладингиз. Араб халифалигига қарши кўтарилгон қўзғолон Сиз туркийлар кучи бирлан бостирилди. Қўзғалончи Рафи ибн Лойснинг

қўллари занжирда. Мана энди бутун халифаликнинг тахтию бахти тикланди. (*Тик туриб тантанавор гапиради*) Биз қарор қилдик. Халифа қароргоҳи Бағдодга кўчадур. Хуросону Мовароуннахрни идора қилиш миллий мулкдорлар қўлига, сомонийларга топширилур. Сомон Худоднинг ўғиллари!..

Нух, Аҳмад, Яҳё ўринларидан туриб, қўл қовуштириб, фармон кутадилар.

Маъмун гапида давом этиб, фармони олийни баён этади.

— Нух ибн Сомон Худод жаноблари!

Н у х и б н С о м о н Х у д о д — Лаббай!
(*таъзим ила*) Буюрсунлар.

М аъ м у н — (*тантана оҳангида*) Миннатдор араб халифаси бундин буён Самарқанд вилояти худудида фуқароларни идора қилишни Нух ибн Сомон Худод жанобларига топширадур!

Н у х и б н С о м о н Х у д о д — (*Куллуғ қилади*) Оллоҳ халифамизнинг қудратиға минг бор қудрат кўшгай!

М аъ м у н — Яҳё ибн Сомон Худод жаноблари!

(*У ҳам қўл қовуштириб туради*)

— Сиз Шош ва Ўртатена худудларини моҳирлик бирлан бошқарувингизга аминдурмиз!

Я х ё и б н С о м о н Х у д о д — Иншооллоҳ, улуғ халифамиз марҳаматини унутмағаймиз!

М аъ м у н — (*тантанавор оҳангда*) Аҳмад ибн Сомон Худод жаноблари!

А х м а д и б н С о м о н Х у д о д — (*Таъзим ила*) Буюрсунлар, хазрат олийлари!

М аъ м у н — Миннатдор араб халифаси падари бузрукворингиз Сомон жаноблари туғилиб ўсган Фарғонадаё жаннатмакон худудни ва анинг жами ботир ва истеъдодли фуқаросини бошқаришни Сиз Аҳмад ибн Сомон Худод жаноблари зиммасиға юклайдур. Сизга Оллоҳ мадад берсун.

А х м а д и б н С о м о н Х у д о д — Отабоболарим унуб ўсгон ерларга тайин қилгонингиздан миннатдордурмен. Оллоҳ ҳаммамизга ҳамиша ёр бўлгай! Халифамиз дунё турғунча турсунлар.

М аъ м у н — (*қўлларини дуога очиб, фотиҳа беради*). Бугундан бошлаб бу худудларда ҳукмдорлик сиз сомонийларнинг қаттиқ қўлларингизда бўлгай. Оллоҳ Сизларга омад ато қилсин! Омин!

Ҳамма баробар «омин» деб қўлларини юзларига тортиб бўлгач, янги тайин бўлган амалдорлар таъзим қилиб орқалари билан қабулхонани тарк этадилар.

Хизматчиси кириб, таъзим қилади.

Х и з м а т ч и — Ҳазратим! Шуарою фузалолар, чақирилган толиблар жам бўлиб, Сизнинг амрингизни кутмоқдалар. Рухсатму?

М а ъ м у н — Рухсат.

Хизматчи катта очган эшикдан бирин-кетин башанг, кийинган олимлар кирадилар. Қўл қовуштириб саф бўлиб турадилар.

Маъмун ҳамма билан кўришиб бўлгач, ўз жойига бориб ўтираркан, «ўтиринглар» деган ишора қилади, ҳамма унинг рўпарасига чўк тушиб, гўё Қуръон тиловатга ҳозир у нозирдай тизилиб ўтиради.

М а ъ м у н — (*Қўл очиб дуо қилади*) Омин. Оллоҳ тинчлик, осойишталик, барқарорлик ато этсун!

Бугун жам бўлишимиздин мақсад битта. Ҳаммамиз Бағдодга кўчамиз. Сизларни «Байтул ҳикма» яъни «илмлар уйи» деб аталмиш олий илоҳий илмий даргоҳ кутяпти. Сафарга отланинглар!

Ҳамма чиқиб кетади.

Хизматчи киради.

Х и з м а т ч и — Тарихчи бирлан сайёҳлар келишди, кирсунларму?

М а ъ м у н — Марҳамат қилсунлар.

Уч киши кириб ўтиради.

Т а р и х ч и — Қўзғолончилар устидан қозонилган узил-кесил ғалабада Сиз, Маъмун ҳазратларининг саъй ҳаракатларингиз бағоят катта бўлғони махсус икки бобда баён этилди. Ушбу рисола Рафи ибн Лойс бошчилигидаги қўзғолон ва унинг бостирилиши хусусингдаги битиклардур. Шу битикларга бир кўз ташлаб берсангиз ва унга фикр баён этсангиз кўп миннатдор бўлур эрдим.

М а ъ м у н — (*Рисолани қўлига олиб*). Ташаккур! Биз қилгон ишларга тарихчи назари қандоқ эканини билмоқ бағоят кизиқарлидур.

Шу чоқ сайёҳлар ҳам навбати билан араб халифалигига қарши бош кўтарган қўзғолончилар устидан қозонилган ғалабани улуглаб Маъмунни қутлайдилар.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Бу кўзғолондин бутун Дариссалом ва Шому Ироқ ташвишда эди. Сизнинг ақлу заковатингиз музаффариятга олиб келди. Сизни халифа тахтига минғонингиз кутлуғ бўлсун!

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Фарғонада ўрнатилган осойишталик араб дунёсига қувонч келтирди. Сиздин бул ерда ҳам, ул ерда ҳам барча миннатдор.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Фарғоналиклар Шому Ироқ оламларидин ортиқ бўлса ортиқдурларки, асло кам эмаслар. Сайхун соҳиллари жасоратли одамларга бой экан.

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Бу ерларда Оллохнинг зеҳни тушган истеъдод эгаларини қаламга олдик. Кубода, бир норастаи навқирон ёш муллавачча бизни мафтун этди. Ул зот анчайин уламолардин устун кўринадур.

М а ъ м у н — Толиб Аҳмад ибн Мухаммадму? Дариссалом вакили ҳам андин ниҳоятда мамнун эканин билдириб эди.

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Билар экансиз, ҳазрат. Худди ўшал зот хусусинда фикр айтмоқчидурмен. Ёш бўлишига қарамай, кўп хислату ҳикматларни эгалладур. Ақл ёшда эмас, бошда. Ул ўғлон ўз ҳаракатлари ила етук риёзатчи ҳам бўлиб олибдур. Тарих ҳақиқатиға доно баҳо бериши ҳам бизни қойил қилди.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Кўп тилларни билишига ҳам қойил қолдик. Мутолааси зўрлигидан устозлари китоб етказиб улгурмаётирлар. Юнончами, ҳиндучами, арабчами, қайси тилдаги китоб кўлига тушса, ани шариллатиб ўқийвераркан.

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Ул зот ҳар жиҳатдин балоғатга етибдур. Бу ўринда Сизнинг Исломини ўрнатишда эркин йўл тутганингиз хўб яхши бўлибдур. Доно тadbир ила эркинликка йўл очиб берибсиз. Йигит-қизлар толиблар эркин мулоқотда бўлишларини кўриб ҳавас қилдик.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Яна ўша Аҳмад Ибн Мухаммадға келсак, афсуски, Кубо ул зотга тор бўлиб қолибдур.

М а ъ м у н — Нера?

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Ул зот «Байтул ҳикма»га лойиқ ёш аллома даражасиға етиб қолибдур.

М а ъ м у н — Мен ҳам шул фикрдадурмен...

Меҳмонлар хайр-хўшлашиб чиқиб кетади. Хизматчи киради.

Х и з м а т ч и — Олий ҳазратим! Кубодин чақирилган толиб Аҳмад ибн Мухаммад ташриф буюрди. Хузурингизга киришга мунтазир бўлиб астанада турибдур.

М а ъ м у н — *(Тасбеҳ ушлаб турган ўнг қўли билан ишора қилади)* Рухсат, кирсун.

Ёқимли таъзим ва табассум билан кириб келган Аҳмад Маъмун қаршисига чўккалаб ўтиради ва тугунчасини ёнига қўйиб, эхтиром билан дейди.

А х м а д — Ҳазратим! Сизнинг даъватингизни олганим заҳоти тунги йўловчи карвонга эргашиб тонгги қуёш бирлан биргалашиб қароргоҳингизга етиб келдим.

М а ъ м у н — Боракалло, толиб Аҳмад ибн Муҳаммад, боракалло! Сизнинг хусусингизда хўб яхши тариф эшитдим.

А х м а д — *(таъзим қилади)*. Куллук.

М а ъ м у н — *(Девор токчаларига ишора қилади)*. Ушбу мўъжизалар бирлан танишсизму?

Аҳмад деворга боради. Ганчдан ясалган токчалардаги китобларга қараб кўзи ўйнайди. Кейин Маъмунга юзланади.

А х м а д — Ҳазратим! Чап токчалардаги китобларни ўқиганман. Манави ўнг томондагилар бизнинг шаҳарда йўк. Бундайларни қайлардин топсам бўладур?

М а ъ м у н — Ундайларни топиш учун алар туғилган жойларда бўлмоқ жоиз. Шулар китоблар ҳазинасига кирмоқни хоҳлайсизму, Аҳмад ибн Муҳаммад?

А х м а д — *(Севинчини яширолмай, болаларча яйраб гапира кетади)*. Асил мақсадимни изҳор қилдингиз, ҳазратим. Илоҳо тангрим шу бахтга муяссар этсун мени!

М а ъ м у н — Падари бузрукворимиз ар-Рашид Оллоҳнинг назари тушган донишмандларга Илм уйи «Байтул ҳикма» очибдурлар. Ўшал жойда борлиқ доноларни жамламоқдамиз. Сизни ҳам ўшал олий маконга лойиқ, деб топмишлар. Розимусиз?

А х м а д — Пирим! Падари бузрукворим, волидан қиблагоҳим ва етти маҳалламдин дуои фотиҳа олиб қайтурга рухсат сўрайман.

М а ъ м у н — Боракалло, боракалло. Сафарингиз беҳатар бўлсун!

Аҳмад чиқиб кетади.

Еттинчи кўриниш

Мухаммаднинг ҳовлиси. Ёз палласи. Дарахтлар кўм-кўк. Ҳовли тўла одам. Аҳмад ибн Мухаммадни Бағдодга кузатгани келган устозу мударрислар ва қариндош-уруғлар, дўстлар орасида Сатимқарвон, Барчинойлар ҳам бор.

С а т и м қ а р в о н — (*Устозга мурожаат қилади*). Сиздин сўрай қолай, Устоз, шогирдингиз, Ихшид девонининг улуғ илтифотиға сазовор бўлгонмуш. Ўшал илтифот не эрур?

У с т о з — Ҳар бир осий бандани Оллоҳ шундай эътиборға сазовор қилсун, деймиз. Юртимизнинг бул қобил ўғлони Дариссалом алломалари қаторидин жой олибдурлар.

С а т и м қ а р в о н — Қандай амалу мансаб берилибдур.

У с т о з — Олимға амал ила мансаб бегонадир. Ул зот Бағдодда Олий ҳазрат халифамизнинг нурли нигоҳида бўлурлар. Маънавий маърифий, башарий, илм-фан ўчоғи бўлмиш «Байтул ҳикма» кўйнида бўлурлар. Бундин ортиқ мартаба йўқдур доно инсонға!

О в о з л а р — Оллоҳ ёр бўлсун!

— Яратганининг ўзи мадақдор бўлсун!..

Шу чоқ ичкаридан сафар анжомлари билан бутланган Аҳмад ибн Мухаммад чиқади-да, табассум ила барчага таъзим бажо қилади. Одамлар уни ўраб олиб тавоф қиладилар.

Унинг олдиға Парчиной келади. Кўзларини пориллатиб тургач, ниҳоят илтижо қилгандай бўлади.

П а р ч и н о й — Хат-хабарингизни хуммор бўлиб кутурмен!..

А х м а д — Сиз ҳам мени унутмағайсиз. Ишонамен.

Баттол пайдо бўлди-да, қора тиканақдай орага суқилади.

Б а т т о л — Пиёда кетяпсанму?.. Туя керакму?

А х м а д — Ташаккур! Қашқардин келадурғон ипак йўли қарвони бирлан кетурмен.

Б а т т о л — (*Парчинойға*) Сиз бу ерда колурсиз?..

Парчиной ундан юзини ўгириб олиб Аҳмадга суқланиб боқади. Аҳмадга нимадир айтмоқчи бўлганида у отасига мурожаат қила бошлайди, қиз гапини айтолмай қолади.

Миршаб киради.

М и р ш а б — (Аҳмадга) Хужжатлар етарлиму?

А х м а д — Етти муҳрли хужжат беришди...

Б а т т о л — (Миршабга пичирлаб) Тоға! Тоғажон!
Ўша безори муллавачча Дариссаломга кетаётганидин хабарингиз борму?

М и р ш а б — Шуниям билмаса тоғанг бу ерда пашша кўриб ўтирибдирму, жиян.

Б а т т о л — Нега унинг йўлини тўсмадингиз? Ахир у мажусий-ку! Арабларнинг душмани. Мударрис айтмаб-миди?..

М и р ш а б — Хужжатлари жойида. Энг юқори мартабали ҳазратнинг муҳри босилган.

Б а т т о л — Ахир у ҳалифа бирлан ҳам тил топишиб қолса Кубога қайтгач, бошимизга бало бўлади-ку!

М и р ш а б — Ул ўғлон бу ерлардин нари кетса яхши эмасму? Сен билан ўртада талошдаги нозанин шу ерда қоляпти-ку...

Б а т т о л — (суюниб кетади) Ҳа, айтгандай, севиклиси шу ерда қоляпти...

А х м а д — (Отасига таъзим айлаб, тиз чўкиб) Падари бузрукворим! Кутлуғ сафаримга дуо айланг!

М у ҳ а м м а д — Сиздин минг бор розидурмен, билингки Оллоҳим-да розидур (сафар дуосини ўқийди).

Т а қ в о д у о с и: Аллоҳим, унга узогини яқин, сафарини осон қил!

... Аллоҳ тақвани озигинг қилсун, гуноҳингни кечсун ва қаерда бўлмагин сенга эзгуликлар бўлишин осонлаштирсун, қайси йўлга йўналмаган яхшиликка юзлантирган бўлсун! (ҳамма «омин» дейди).

А х м а д — (Сафарга чиқиш дуосини ўқийди): Аллоҳим, иноятингда жаҳд қилурман, шайланурман ва сафар қилурман.

Сизларни омонатлари хайбатга солмайтурғон ва зое бўлмайдиган Оллоҳнинг паноҳига топширдим!

Аҳмад ота-она, устозлари билан кучоклашади. Сўнгра ҳамма билан хайр-хўшлашади. Уни ҳамма тантана билан кузатади. Шу он сахна қоронғилашади. Юлдузлар чакнайди.

Ф а з о д а н о в о з. Ҳалойиқ! Бу воқеа юз берганидин бери неча замоналар ўтди. Не-не савдолар бор экан, ўзбек тақдирида араблар истеълоси, сомонийлар, қорахонийлар даври, мўғуллар босқинчилигию ўрислар империяси ва ниҳоят, шўролар зулм занжири... Ҳаммаси ўтди... Дарёлар ўз ўзанидан оқадур. Бобока-

лонларимиз Амир Темур окизган ҳаёт дарёлари — оламшумул кадрияларимиз ўз, ўзимизга қайтди. Ўшалар қаторида улуғ аллома Оврупада, Шарқда, борингки, бутун дунёда фан ва маърифатнинг ёруғ юлдузи ҳисобланмиш Аҳмад Фарғоний ҳам 1200 йилдан кейин бўлса-да, қаторимизга қайтиб келди. Дермушларки, андай одамлар ўлмайдулар. Уларнинг руҳи ҳамиша тирик!

Прожектор ёритган бурчақда оппоқ соқолли нуруний қария. Сиймоси аранг кўринади-да, сўзлай бошлайди:

— Мен Аҳмад Фарғонийнинг жонидурмен. Бундин бир минг бир юз йигирма йил илгари танадин ажралиб, кўкда учиб орибдурмен. Бир ўзим эмас, ҳамма руҳлар менингдек. Билмайсизму? Одам ҳаётдин кўз юмгач, анинг жони руҳга айланадур. Руҳлар абадий! Алар ҳар жойда, тириклар йўқлагон ерда ҳозир у нозирдурлар. Халқим мени йўқлабдур, мана мен келдим... Келдим... Келдим... *(Прожектор нури ёритгач, оппоқ соқолли, нуруний Аҳмад бобо руҳи аниқ кўринади).*

АХМАД БОБОНИНГ РУҲИ. Ассалому алайкум, азизлар. Мен ҳам сизларга ўхшаб шул ерларда чопкиллаб юргонмен. Саккиз ариқ Кубо сохилларида хузур қилиб ором олгонмен, беҳиштий мевалардин мазза қилиб татигандурмен. Мана энди ҳаммаси сизларники!.. *(пауза)*. Нима? Нима? Менму? Мен дайди бир ўғлонингиз қайларда бўлиб, на юмушлар қилгоним хусусинда юртимга ҳисоб бергали келдим... келдим... келдим...

— Падари бузрукворим! Сиз миндиргон оқ тулпорда Марвдин машриққа, Шому Ироққа, андин Оврупа хашарларига учдим...

— Момо! Сиз эмизган оқ сутингиз менга абадий мадор бўлди. Ани оқлаш учун Ерда, сувда, кўкда, халқ хизматида бўлдим. Оламгашта бўлиб юрдим-да, жаннатни Сизнинг оёғингиз сотидин топдим. Жаннат — бу, она сути эркан!

— Устоз! Коинот сирини очмоқ Сиз ёшларнинг насибасидур, дегон эрдингиз. Насиб қилди — топдим ани Шомдин, Ироқдин. Ул ерларда икки расадхона қуриб, бир минг йигирма икки юлдузнинг бўйи-бастини ўлчадим! 812-йили Қуёш тутилишини олдиндан башорат қилдим ва Ой ила қуёш тутилиши жадвалини туздим. Дунёда биринчи бўлиб, Ер юм-юмалоқ эканини исботладим. Ер юзи харитасини туздим. Менинг харитам туфайли Христофор Колумб Американи очди. «Микёси жаид» китобимдаги Ер-сув ўлчови — километр, кубометр атамалари ҳам менинг мулкимдур. Нил дарёсини эгаллаб,

жуганлагон ва араб халқиға хизматта солгон «Нилометр»ни ҳам мен яратгонмен. Қадимги юнон файласуфларию ҳинд риёзиётчилари ҳам мендин ризо кўринур. Аларнинг китобларини арабчаға ағдаргоним, ҳўб яхши бўлди...

— А? Лаббай? Савол тушди. Сиз тургон ерму? Ул юмалоқ дедим шекилли. Ҳа юм-юмалоқ ва пириллаб айлашиб юрадур. Анинг Қуёш тушмас, ой шўъла очмагон, юлдузлар кулиб боқмагон жойи йўқ. Ернинг ўзи юмалаб юриб аларға юз тутадур. Бириға кундузда, яна бириға кечда ва тунда... Андин кеча ва кундуз ҳосил бўладур.

— Азиз болакайлар! Мен ҳам эрдим Сизиндек, сиз ҳам бўлурсиз менингдек. Анинг учун не керак? Аввал бошдин ватанни севмок, она сутин оқламок, бунинг учун оламини ва одамини билмок, афлотун айтғонидай, уч нарса — эзгулик, ақл ва жон мавжудод хизматида бўлмоғи лозим.

— Чироқлар ёқиб, қозонлар қайнатиб, нутқ айтиб, дуолар бажо қилгонларингиздин ғоятда шоддурмен... дурмен... дурмен...

Қоронгуликда гойиб бўлади.

ПАРДА ТУШАДИ.

